

Szabó Á. Töhötöm

Kézművesség, munkakultúra és roma–magyar viszonyok: emancipáció és leszakadás egy roma közösségben

Bevezetés

A településről

A falu¹ Székelyföldön található. Középmagas dombok közti (a falu 460 méteren fekszik, a legközelebbi csúcsok 900-1000 méterese), viszonylag kis település, ahonnan több, még kisebb településre, aprófalvakba lehet eljutni. Talán ennek is tudható be, hogy a környék falvaihoz képest viszonylag magasnak tekinthető az ezres lélekszámú lakosság, amelyet hozzávetőlegesen 40–60%-os arányban tesznek ki cigányok és magyarok. Mindkét etnikai közösség esetében érdemes számot vetni azzal a ténnyel, hogy a csoportok (hasonlóan több más közösséghez) gazdaságilag befele is igencsak differenciáltak, ami szempontunkból azért fontos, mert az eltérő gazdasági helyzet – amint arra számtalan példa tanít bennünket – legtöbbször eltérő gazdasági gyakorlatokat és életmódmintákat feltételez.

A falu községközpont, tizenhárom másik falu tartozik hozzá. Nyolc osztályos iskola (magyar nyelven), orvosi rendelő, rendőrőrs működik a faluban. A legközelebbi városokba busszal lehet eljutni. A faluban működik két fűrészsüzem, ezek a legnagyobb alkalmazók. Romákat és nem romákat is alkalmaznak. A másik nagy alkalmazó az állam. A környéken több kitermelés alatt álló földgázkút is található, a kitermelő vállalat helybéli operátorokat alkalmaz, akik a gázkutak működését ellenőrzik. Igen megbecsült munkahelynek számít a fizetés, a juttatások és a munkaidő megszerzése (12/36 vagy 24/72) miatt. A vállalathoz bejutni ezért viszonylag nehéz, csakis hálózatokon keresztül lehet. Egyetlen roma sem dolgozik

1 A leírásban eltekintünk minden olyan adat megadásától, amely alapján a település azonosítható lenne.

ezekben az állásokban. Jelentős alkalmazó egy közelben működő üzem, amely autóbiztonsági kiegészítőket gyárt, illetve egy szintén közeli kerámia-gyár. Mindkét üzem saját autóbusszal szállítja a munkásokat, akik között romák is vannak.

A megművelhető földek nagy része a táji adottságok következtében a dombokra fut fel, a fűzfákkal, égerekkel szegélyezett partú, néhol szinte áthatolhatatlan növényzet mögött kanyargó folyó lapálya viszonylag szűk, kevés helyet biztosít a gazdálkodásnak. A falu kertjeit belső körben gyümölcsfák szegélyezik, ezt a kört követik a szántók, majd a kaszálók és a legelők, végül a dombokon végig gyertyán és bükkerdők zárják le a határt, és adják meg a gazdálkodás kereteit. Idegennek akár festői is lehet a táj, azonban a helyiek számára a mindennapi gazdasági tevékenységeik szintére, kevésbé a gyönyör forrása. A mezőgazdaságban is kialakulni látszik egy specializálódó, nagyobb birtokkal rendelkező réteg, akik gépesítik a gazdaságot, pályázati támogatásokat hívnak le, illetve a területalapú támogatásokra alapoznak. A mezőgazdasága átalakulása miatt a romák egyre kisebb mértékben tudnak belépni ebbe a szektorba, de a faluban néhány roma család esetében hagyományos tevékenységnek számít a földművelés és az állattartás. Ez azonban általában nem haladja meg a kisebb háztáji gazdaság méreteit, illetve az egy-két ló tartásáig terjed (volt példa a szocializmus előtt és a szocializmus idején, hogy romák egy-két tehenet és juhot is tartottak).

A község útjainak a nagy része aszfaltozott. A faluban a kilencvenes években történt egy elvetélt kísérlet a földgáz bevezetésére. A nyomáscsökkentő állomás felépítéséig és a csövek egy részének a földbe helyezéséig jutottak. A csöveket végül a főút 2010-es felújításakor, illetve a tervezett vízvezeték elkészítésekor kidobták. A vízvezeték elkészült (mivel akkor az útfelújítással végeztek, a főút mentén található házak esetén a kertekben fektették le a vízvezetékét), a csatornázási rendszer azonban nem. A fővezetékre rácsatlakozott háztartások a szennyvíz elvezetését így egyelőre maguk oldják meg. Vízszegény környék, száraz nyarakon többször megtörténik, hogy a mellékvölgyekben, de a fővölgyben is a háztartások egy része víz nélkül marad. A vezetés egyik fő problémája ezért – az utak rendben tartása, feljavítása mellett – a vízellátás megoldása. A kétezres években pusztító erejű árvíz söpört végig a völgyön, emberéleteket is követelt. Az árvízvet követő években a patak mellett vízrendezési munkálatok folytak. A falubeli romák, különösen a patak mellett lakók sérelme, hogy az egyik roma szegregátum mellett az árvízvédelmi munkálatok nem fejeződtek be.

A falu etnikai viszonyai 1850-től:

	Teljes népesség	Magyar	Román	Roma
1850	807	807	-	-
1880	877	778	46	-
1890	902	826	27	-
1900	882	876	-	-
1910	915	915	-	-
1930	1004	993	7	-
1966	945	932	1	12
1977	1072	1059	13	6
1992	1071	1046	19	-
2002	1048	1033	15	-
2011	1092	1046	14	7

A falu etnikai szerkezet 1850–2011 között. *Forrás:* Varga E. és a helyi polgármesteri hivatal népszámlálási ívei (2011-es anyanyelvi és nemzetiségi adatok.). A táblázatot Kiss Tamás, a kutatás vezetője készítette.

A romák két nagyobb szegregátumban élnek a falu alsó végén, illetve egy dombra futó utcán. Több roma él a falu felső végén is, itt a szó szoros értelmében vett szegregátum nem alakult ki, de egy roma lakosságú tömb formálódott, hiszen az eladó nem roma házakat rendre romák vásárolták meg, illetve újabb roma házak is épültek. Ebben a falurészben van továbbá az a helyben csak blokként emlegetett emeletes, tornácos, a helyi hagyományokban atipikus ház is, amelyben négy népes roma család él. Illetve több család él a falu különböző utcaiban, gyakorlatilag nincs olyan falurész, ahol ne élnének romák. A romák a népszámlálási adatokban szinte egyáltalán nem jelennek meg, és általában nem is vallják magukat romának, hanem magyarnak. Ezzel együtt különböző beszédhelyzetekben mégis romaként (cigányként) beszélnek magukról, illetve a helyi nem roma közösség is romaként azonosítja őket.

A romák a múlt század második felében telepedtek meg olcsó munkaerőként a falu két szélén. Főként a mezőgazdasági idénymunkákra alkalmazták őket, azonkívül erdő-, és határkielésből éltek: gombát, szamócát, szedret gyűjtöttek és adtak el, lábtörlőket fontak gyékényből stb. A falu felső végén lakók a régi döngkúttól nem messze telepedtek meg, valószínűleg foglalkoztak is az elhullott állatok eltakarításával (az itt lakó romákat a falu

sokáig illetve a dögösök elnevezéssel). A két falurész, a roma és a nem roma élesen elhatárolódott egymástól mind településszerkezetileg, mind mentálisan. Egyértelmű volt az aszimmetrikus viszony magyarok és romák között, amíg a magyar gazdák adtak munkát – megélhetést – a romáknak.

A változás ebben a helyzetben akkor kezdett megindulni, amikor egy helyi tanító az 1910-es években a romák közt elterjesztett egy kézműves, háziipari² tevékenységet. Ez már némileg függetlenítette a roma közösséget a magyaroktól, de a termékeik iránti kereslet nem volt olyan magas, hogy a függetlenedés teljes mértékű lehetett volna. Inkább egy újabb kiegészítő jellegű tevékenységről beszélhetünk, mert ugyanúgy a természeti erőforrások kiélésére alapozott, mint a vadon termő gyümölcsök gyűjtése. Ráadásul ezt a kézműves, háziipari tevékenységet ekkor még a parasztgazdák is gyakorolták, az önellátó gazdaságokban előállítottak minden munkaeszközt.

Újabb változást a romák életében a kollektivizálás hozott. Az iparosítás és urbanizáció megteremtette az elvándorlás lehetőségét. A túlbiztosítási technikáknak éppen az volt az egyik módja, hogy aki csak tehette a magyarok közül, gyerekeinek tömbházlakást vásárolt, és üzemi munkahelyet szerzett. A mezőgazdasági munkának nem volt értéke, így ezeket a munkahelyeket romákkal töltötték fel, ezek közül is az alsóbb réteggel. Egy idő után az állatgondozó és fejő – az újonnan alakult téesz keretében – pejoratív változáson ment át, egyet jelentett a romával.

A romák emancipálódása a kézműves műhely létrehozásával indult meg. A közeli város munkaszövetkezete által létesített műhely munkahelyeket teremtett nagyon sok romának. A jó kézügyességgel rendelkezők hamar kiemelkedtek, vezető pozícióba is jutottak. A szövetkezet piacot is teremtett a termékeknek, nemcsak a műhelyben, hanem az otthon elkészítettnek is. Ekkor már nem volt elég a helyben elérhető nyersanyag, távolabbi területekről is igyekeztek hozzájutni. Sok roma család a letelepedett életmódot egy félig letelepedettel váltotta fel: a telet a faluban töltötték, nyáron pedig elindultak nyersanyagért. A kollektív gazdaságban dolgozóknak és a félig letelepedett életmódot folytatóknak nem sikerült nagy előretörést mutatniuk. Ez csak azoknak a családoknak sikerült, akik otthoni termelésre álltak be, vagy a műhely körül töltöttek be felelős állásokat.

Ezen családok törekvései nyomán kezdett megbomlani az egységes településszerkezet, ők költöztek be először a falu magyar terébe, nemegyszer székely kapu állításával fejezték ki aspirációikat. Ezek a családok voltak azok, amelyek legkorábban elhagyták az alsóbb rétegre ma is jellemző nagy-

2 A tevékenységet – a korábban jelzett okokból – nem nevezem meg. Ugyanakkor a kézműves és háziipar kifejezéseket stilisztikai okokból felváltva használom.

családi szervezetet, és áttértek a nukleáris családtípusra. Ennek (is) folyamánként ma már a rokonsági kapcsolatokat újragondolták, ezek rétegorientáltakká váltak: a hasonló gazdasági potenciállal rendelkező családokkal tartják a kapcsolatot, igyekeznek onnan házasodni, megtartani a család vagyoni helyzetét. Azok a falubeli roma házak, amelyek nem a peremterületen elhelyezkedő kolóniákban találhatók, általában az 1970–80-as években kerültek roma tulajdonba. A feltörekvő roma családok vásárolták gyerekeiknek, ezzel is igyekeztek betagozódni a magyar közösségbe.

Alkalmazott módszerek

A terepmunkára 2014 augusztusában került sor. Interjút készítettem a polgármesterrel, az iskolaigazgatóval, egy olyan elkötelezett tanítónővel, aki feladatának tekinti a roma gyerekek nevelését, az állatorvossal (aki egyben üzlettulajdonos és mezőgazdasági vállalkozó is), a lelkésszel, az egészségügyi asszisztenssel, a községi kultúrfelelőssel, a falu egyik legidősebb emberével (volt szövetkezeti elnök), boltossal. Illetve tizenkét interjú készült roma vállalkozókkal, a helyi roma elittel (tanácsos, egészségügyi mediátor), egyszerű emberekkel, kézművesekkel. A két nagyobb vállalkozó, akik romákat is foglalkoztatnak, kerülte, hogy interjút adjon.

2014. november 1-jén a világitást figyeltem meg. A választásom azért esett erre az eseményre, mert az augusztusi terepmunka során az interjúk résztvevői, mind magyar, mind roma oldalról, a temetőhasználatból fakadó konfliktusokról beszéltek: a régi temető szokásrendje szerint a romákat és a nem romákat külön temették, a romákat a külső részbe, a nem romákat pedig a belső részbe. Ez a temetőrész a 2010-es évekre betelt, szükségessé vált egy új temető nyitása. A magyarok egyértelműnek vették, hogy az új temetőrészben is megtartják a régi szokásrendet, az emancipálódott romák azonban megkérdőjelezték ennek a gyakorlatnak az érvényességét.

Fókuszcsoportos beszélgetések is készültek, de ebből csak a nem romákkal készült volt sikeres: a nem roma fókuszcsoportos beszélgetésen 8 résztvevő volt jelen (tanító, munkás, erdész, gazda, községközi írnok), a beszélgetés jól alakult, sok információ került elő, de az interjúk módszerekkel nyert adatokat nem bővítette érdemben.

A faluban 124 háztartást azonosítottunk romaként, ebből sikeresen kérdeztünk le 108-at. Jellemző, hogy egy cím alatt több háztartás is található, ezért a kérdezőbiztosoknak azt az instrukciót adtuk, hogyha egy telken belül több család is él, és ezek világosan elkülöníthető lakófelületet használnak és külön háztartást is vezetnek, akkor ezeket tekintsék önálló háztartásoknak. Magam is több olyannal találkoztam, hogy a telken hátrafele sora-

kozó kisebb-nagyobb házakat, lakófelületeket önálló (általában rokoni kapcsolatban levő) családok használják. A várakozásoknak megfelelően nem sikerült 100 olyan nem roma háztartást találni, ahol a háztartásfőnek legfeljebb szakiskolai végzettsége volt, és volt a háztartásnak 50 évnél fiatalabb tagja. Nem roma háztartás így összesen 72 került a mintába. Mindegyik kérdezőbiztosnak az volt a tapasztalata, hogy a roma háztartásokban könnyebben töltötték ki a kérdőíveket, a roma válaszadók kevésbé kezelték gyanakvással a kutatást, mint a nem romák.

Társadalmi különbségek helyi rendszere

A település a környező településekhez képest átlagosnak mondható: a vezetők általában a megvalósításokat hangsúlyozzák, az egyszerű emberek pedig a hiányosságokat. Nagyobb beruházásokra sem a szocializmus idején, sem azt követően nem került sor. Kivétel talán a kollektív gazdaság infrastruktúrájának a kiépítése, illetve a kézműves szövetkezet épületének a felhúzása, és magának a szövetkezetnek a megszervezése. A földgázkutak feltárása az 1970-es évektől ugyan az infrastrukturális befektetések szempontjából nem játszott különösebb szerepet a falu életében, azonban ekkor épült ki néhány, akár autóval is máig járható erdei út, illetve a kitermelő vállalatnál többen vannak alkalmazásban most is. A földgáz bevezetésének a sikertelensége mai napig beszédtéma. Egyesek tudni vélik, hogy a jelenleg egy közeli faluban működő autóbiztonsági kiegészítőket gyártó telephelynek is eredetileg a faluban kerestek megfelelő helyszínt, de a projekt nem valósult meg a helyi vezetés nem megfelelő hozzáállása miatt. Munkahelyek a beszámolók szerint nincsenek, különösen a fiatalok esetében probléma a munkahelykeresés. A probléma egyaránt érinti a romákat és a nem romákat, ugyanakkor a romák hátrányosabb helyzetben vannak, mint a magyarok, mivel a munkahelyek megszerzését lehetővé tevő hálózatosodásban kedvezőtlenebb helyzetben vannak. Emellett a romák helyzetét némiképp könnyíti, hogy a családi vállalkozásokon keresztül le tudják kötni a munkarejüket. Azonban többen arról számoltak be, hogy a kézművességet egyre nagyobb piaci kihívások érik, így ezek a lehetőségek is egyre inkább szűkülnek.

Helyi munkavégzésre a családi gazdaságokban és a nagyobb gazdáknál is egyre kevesebb lehetőség van. Ezt a tényszerű adatokon túl az is modellálja, hogy a magyarok szerint a romák már nem hajlandóak dolgozni, mivel a segélyezési rendszer nem ösztönzi őket, a romák szerint viszont a magyarok nem biztosítanak megfelelő feltételeket. A különbségeket tovább növeli,

hogy a romák nem jutottak földtulajdonhoz. Ugyan az 1991-es földtörvény lehetőséget adott arra, hogy romák is földet kapjanak, a faluban azonban nem mértek földet azoknak a roma alkalmazottaknak, akik a kollektív gazdaságokban dolgoztak. A valamikori téeszalkalmazottak pozíciója így még bizonytalanabb lett. A földtulajdonnal rendelkező romák vagy még a kollektivizálás előtt, vagy azt követően vásárolták a földjeiket. Elmondható ugyanakkor, hogy a roma földtulajdonosok száma és az általuk birtokolt földterületek nagysága elenyésző. A segélyezették között nagy többségben vannak a romák. Helyi percepció szerint szociális segélyből csakis romák élnek, és ezt a jelenséget a pauperizálódott roma társadalommal társítják. Azonban a segélyezették között vannak magyarok és jobban szituált romák is.

Az évente megrendezett honismereti vetélkedő érdekessége, hogy miközben a székely-magyar hagyományokra épít, aközben a csapatok ma már többször kizárólag roma tanulókból formálódnak. A romákat a magyarok ugyan kizárják ebből a hagyományból, ugyanakkor az iskolai kultúra részeként a hagyományápolásban (korszerűbb kifejezéssel: az örökségesítésben) mégis részt vesznek.

A faluból a városra költözés az 1960-1970-es években indult meg. Ez az az időszak, amikor a romák házakat kezdtek vásárolni a szegregátumon kívül. Idős beszélgetőtársaim azt is elmondták, hogy az első ilyen tranzakcióra az 1970-es nagy árvíz után került sor, amikor a patak mellett élő egyik család a bizonytalanságtól is hajtva, eladta a házát egy roma családnak. Ezt a vásárt később több más követte. Mint már írtam, a faluban ma nincs olyan rész, ahol ne élneek romák (egyetlen kivétel egy patakon túli, elzártabb falurész). A háziipari szövetkezetekben vezető pozícióba került romák elegendő tőkét halmoztak fel ahhoz, hogy megvásárolják ezeket a házakat. A városra vándorlás elsősorban a magyar közösséget érintette, de kisebb mértékben a roma közösségre is hatott.

Azokat a roma családokat, akik ezekben az időkben vándoroltak el, mind a roma, mind a nem roma emlékezet a korai emancipáció példáiként tartja számon. Velük kapcsolatban a narratívák többször felbukkanó eleme a gazdagság, városi lakás, helyi értékrendbe illeszkedés stb. A roma közösség különösen két olyan roma személyt tart számon, akik jelentős sikereket értek el, és akiknek a példája többek számára referencia. A roma közösség elvándorlását fékezte ugyanakkor, hogy a szocialista modernizáció a háziipari szövetkezeten keresztül helyben kötötte le a romák munkaerejének egy részét. Más részét a kollektív gazdaság foglalkoztatta, általában a legalacsonyabb státusú pozíciókban (fejőként és állatgondozóként). A beszélgetőtársak azt is kihangsúlyozták, hogy romák még fogatosok is csak ritkán

lehettek. Azokat a romákat, akik fogatosok voltak, ma is név szerint fel tudják sorolni, és a társadalmi mobilitás kezdő lépését kötik hozzá, hisz ezeknek a személyeknek a leszármazottai ma jobbra az emancipálódott csoporthoz tartoznak. A kollektív gazdaságban végzett munka még egy szinten jelen van a mobilitási pályák értékelésében: a helyi hagyomány több olyan családról is tud, akik a felhalmozást ebben az időszakban épp azon keresztül érték el, hogy a háziiparral is foglalkoztak, illetve a kollektív gazdaságban is dolgoztak. Ebben valószínűleg nem egyszerűen az életpálya alakulását értékelik, hanem azt a munkamorált is, amelyet vezérelvéként a nem roma közösség mind a mai napig a magáénak vall. Sajátossága a településnek, hogy a roma házassági stratégiáknak szerves része a lakhelyválasztásban a falubeli lakhely preferálása: a frissen férjhez ment lányokat és a frissen megházasodott férjeket is előszeretettel hozzák a faluba. Tehát miközben a település a romák vonatkozásában kibocsátóként kevésbé, befogadóként annál inkább működött.

Az 1990-es évek migrációja egyaránt érintette a magyar és a roma közösséget is. A migrációs hálózatok azonban nem fedték át egymást, de mivel a romák is alapvetően csak magyarul beszéltek, elsődleges célpont ezekben az években Magyarország volt. A magyarok elsősorban építkezési vállalkozásoknál dolgoztak, illetve egy olyan, helybéli származású vállalkozónál (a falu valamikori birtokosának a leszármazottja), akinek többféle érdekeltisége is volt. A munkalehetőségek rokoni, baráti hálózatokon keresztül szerveződtek, és mivel a helyi világ erőteljesen tagolt volt az etnikai erővonalak mentén, értelemszerűen a romák ebben nem vehettek részt. Beszámolók szerint ráadásul a munkavállalók közös szálláson laktak, ahol az egyik, félig-meddig munkaközvetítő szerepet is betöltő magyar férfi felesége főzött a munkásoknak, és esetenként környékbeli, de kizárólag szintén magyar munkavállalók is dolgoztak és éltek velük. Ez is kizárta annak a lehetőségét, hogy romák is csatlakozzanak.

A romák munkaerő-migrációját a kezdeti években két minta irányította: a helyben is csak alkalmi, kisegítő munkából élők (a kollektív gazdaság alkalmazottjai) Magyarországon is mezőgazdasági munkákat kerestek és találtak, a háziiparból élők azonban szintén ebben a szektorban dolgoztak Magyarországon is. Különösen kiemelkedő jelentősége volt egy közép-magyarországi cégnek, amelynél a beszámolók szerint a kilencvenes évek végén, kétezres évek elején, amikor legjobban ment a kézműves termékekkel való üzletelés, több helyi és környékbeli roma család is dolgozott, illetve kapcsolódott valamilyen módon a céghez. Ez a fajta gazdasági specializáció pedig a magyarokat zárta ki. Elmondható azonban, hogy a Magyarországot célzó

migráció mind a roma, mind a magyar közösség esetében jelentős sikereket is lehetővé tett, azonban ez a migrációs útvonal a kétezres évek második felére elveszítette jelentőségét. Ehelyett Németország jelent meg új célországként, dominánsan pedig a mezőgazdasági munka, azonban a hálózatok itt sem fedik egymást. A munkalehetőség híre itt is családi, rokoni hálózaton keresztül terjed, és mivel ezek a hálózatok csak felületesen érintkeznek, emiatt a kialakuló munkaerő-migrációs csoportok is etnikailag tagoltak. A háziipari tevékenységek visszaesése miatt például néhány emancipálódott, negyven év körüli roma család évente rendre Németországba megy dolgozni. Ugyan dolgoznak velük nem romák is, de nem a faluból. A falubeli magyarok más hálózatokon keresztül mennek dolgozni. A tagoltságot tovább fokozza, hogy a kedvező feltételeket nyújtó helyeket az emberek igyekeznek közeli ismerőseiknek fenntartani.

Az aszimmetrikus viszonyok a vallásos élettel szorosan összekapcsolódó területeken is megjelennek. A köztemetőben, ahová mindenkit temetnek vallási hovatartozásra való tekintet nélkül, világos határ választja el egymástól a magyar és a roma sírokat. A nyolcvanas évek elején megnyitott új temető tehát világosan hordozza térrendezésében azt az elválasztást, ami sokáig a falu térszerkezetének a jellemzője is volt: a centrális területeket a magyarok foglalják el, a romáknak a marginális területek maradnak. Habár a faluban ez mára megbomlott, mentális visszatükröződésének változatlanágát mutatja, hogy az egyre gyakoribb településszerkezeti keveredés, a közvetlen szomszédság ellenére, a magyar közösség erős demarkációs vonalat húz maga és a romák közé. A megnyitott temető térszerkezetének kialakítását eleve olyan elképzelések irányították, amelyek még véletlenül sem tették lehetővé a keveredést. A temető belső, falu felőli része a magyaroknak volt nyitott, a külső fele a romáknak. Az sem történhet meg, hogy a magyarok temetőlátogatáskor a fizikai távolság csökkentésére kényszerüljenek. Ennek jelentősége azután nőtt meg, miután szokássá vált egy rövid istentiszteletet tartani a temetőben halottak napja alkalmából. A lelkész a temető belső, magyar felében állva prédikál, ezt minden család az elhalálozott családtag sírja mellett állva hallgatja végig. A papot tekintve az esemény középpontjának a magyarok belső pozíciókat foglalnak el, a romák pedig külsőket, anélkül, hogy keveredés alakulhatna ki. Megismételten újraképződik a templomi ülésrend szerkezete, az etnikumorientált határokhoz való merev ragaszkodás. A terepmunka során többen beszámoltak arról, hogy a temetőrész meghosszabbításának szükségessége miatt újabb konfliktus alakult ki: a magyarok szerették volna, ha a régi gyakorlat megmarad, a romák pedig szerették volna ezt megváltoztatni. Végül köztes megoldás született, és mint kiderült, a vezető romák is valójában a

pauperizálódott romáktól szerették volna elkülöníteni magukat. A 2014-es november 1-jei világitáson minden az elmúlt évek megszokott rendje szerint zajlott, nem tűnt úgy, hogy bármilyen feszültség is terhelné a viszonyokat.

Az etnikus különválás a temetések, virrasztások szokásrendjében is megtalálható. Egymás virrasztóiba a magyarok és a romák nem járnak el, még szomszédság esetén sem. A temetések ez alól némiképp kivételek, mert időnként megjelennek romák a magyar temetéseken, vagy fordítva. A virrasztás mindenképp egy belső esemény, a benne való részvételhez át kell lépni a ház küszöbét. A romák periferikus helyzete az ilyen jellegű, a kapcsolatok megerősítését is szolgáló interakciót nem tesz lehetővé. A közösségi normák értelmében a temetéseken már részt vehetnek, mert az sokkal társadalmiasítottabb, nyitottabb esemény, de a felvonulók rendjét nem bonthatják meg. A romák főként olyan magyarok temetésére mennek el, akikhez kliensi viszony fűzte őket. Ilyenkor is a temetési menetnek a legvégére állnak be, vagy csak a halottas háznál jelennek meg a szélre húzódva. Ha a halott családjával gazdasági teljesítőképesség szempontjából egyenrangú roma jelenik meg a temetésen, a temetési menetbe azok közé áll be, akikhez neme és kora szerint tartozik. Ilyenkor is a csoport végére, különválva. Magyarok közül elsősorban idősebb férfiak mennek el roma temetésekre, és szokás szerint a menetbe közvetlenül a zászlóhordók és a pap mögé állnak be. Megragadják a centrális pozíció elfoglalásának a lehetőségét.

A magyarok a ragaszkodásukat hagyományos pozícióikhoz a ritualizált, formalizált rendszerek merev újratermelésével fejezik ki. Ezekben a rendszerekben a betöltött hely nagymértékben függ a falu más tereiben belakott helytől, kialakulásába belejátszik a hagyomány is, ami a romáknak kedvezőtlen feltételeket teremt. Vagy azért, mert ennek a hagyományozódási folyamatnak a roma családok nem részesei, mert a falu közössége ezekben a kapcsolatokban echte magyar közösség; vagy azért, mert a magyarok által a romákról alkotott, előítéletekkel és sztereotípiákkal leterhelt mentális kép túl magas negatív értéket kapcsol a romák fogalmához. Azt hiszem, hogy a kapcsolatok ilyenképp való alakulásában mindkét tényező hangsúlyosan szerepet játszik. Ebben a képalkotásban a magyarok nem, mint egyének, hanem mint a közösség tagjai vesznek részt. De az egyéni vélemény társadalmiasítása során átmegegy azon a közösségi szűrőn, amely ellenőrzése alatt tartja a reprezentációs folyamatokat, elvárásokövetelményeket fogalmaz meg. Az ettől való eltérés devianciának minősül, főként társadalmi szinten.

A külön ülés, mint elválasztó mechanizmus még egy esetben megnyilvánul. A falu futballcsapatában a hetvenes évektől kezdődően játszanak romák, nem is kevés sikerrel. A futballcsapat tagjai őket látszólag fenntartá-

sok nélkül elfogadták, azért is, mert ezek a labdarúgó romák a jobb családokból kerültek ki. A futballcsapaton belül úgy tűnt, mindenki egyenlő, nem is volt lehetőség határok felállítására: az öltöző közös volt. Játszani pedig sokat játszottak, nem ültek a kispadon. Azonban az évi egy-két alkalommal megrendezett labdarúgó majálisok a mérkőzések után a határokat rögtön visszaállították. A csapat tagjai visszavonultak enni-inni a családjaik körébe, akik nem keveredtek egymással. Amíg nem volt szükség, sőt, értelmetlen volt – a csapat sikere szempontjából is – a határok meghúzása, addig a magyarok nem is törekedtek erre. Amint azonban a kontextus megváltozása maga után vont egy másik térszemléletet, a kötelező határok mögé vonulást, a két etnikum tagjai különváltak. Ennek egy újabb megnyilvánulásával ma is találkozhatunk: a mérkőzések után a kocsmában megrendezett evés-ivás során a romák külön vonulnak. Kétféle reprezentáció létezik tehát: egy, amelyet nem köt a hagyomány, eszerint a roma egyenlő lehet a magyarral; a másikat, amelyik mélyen a hagyományban gyökerezik, az erősen rögzült negatív romakép határozza meg. A reprezentációk, ha nem is rugalmasak, a hozzájuk való viszonyulás az. A beszédhelyzet faktorai döntenek el, hogy a magyarok melyik attitűdöt választják. A kocsmában rögzített reprezentációnak a tere, itt a közösségi ellenőrzés is érvényesül, tehát az időszakosan felfüggesztett határokat vissza kell állítani.

A kocsmához hasonlóan, a hagyományos táncalkalmak is az elválasztó struktúrákat veszik alapul. A faluban a magyarok és a romák külön rendeznek bálokat, és ezeket kölcsönösen nem látogatják. A magyar táncalkalmak szervezésénél a roma egy nem létező közösség, kívül esnek a számba veendő elemek körén. A színelőadással egybekötött téli bálon a színpadon csakis magyarok lépnek fel, egyáltalán a művelődési házba ilyenkor csak magyarok léphetnek be. A magyar közösség belső képalkotó mechanizmusai, az önazonosság-teremtő folyamatok nem vesznek tudomást a romák létezéséről. A hagyományhoz kötötten a falu igyekszik önmaga számára magyarként megmaradni, és ezt a képet forgalmazza a világ felé. A jellegzetesen etnocentrikus világkép annyira zárt, hogy a másik etnikumot ilyen esetekben olyan területnek tekinti, amellyel szemben a legadekvátabb viselkedés annak reprezentációból való törlése.

Néhány évvel ezelőtt felmerült, hogy az emancipálódott roma családokat hívják meg a téli bálra. Ezt a magyarok egy része előrelépésként üdvözölte, de egy másik része (köztük megkerülhetetlen hangadók) annyira elzárkózott, hogy a távolmaradásával fenyegetőzött. Így a szervezők elálltak az eredeti tervtől. A falu másik fontos eseménye a szüreti bál. A csőszkirály általában jó családból származó, rátermett fiatal, aki valamilyen fokú legiti-

mitással is rendelkezik a fiatalok körében, mozgósítani is tudja őket. Az eddigiekben a szüreti bált a magyarok és a romák külön szervezték. Néha van rá szórványos példa, hogy egymás báljaira elmennek. A magyarokkal szervezett fókuszcsoportos beszélgetésben elhangzott a kérdés, hogy elképzelhetőnek tartják-e, hogy közösen szervezzék a szüreti bált, és hogy ebben az esetben a fiatalok roma csőszkirályt válasszanak. A résztvevők nagy többsége egyetértett azzal, hogy ez egyszer majd be fog következni, ám egyelőre a közös bált, de különösen a roma csőszkirályt elképzelhetetlennek tartják.

Az iskola sajátos helyet tölt be a helyi roma-nem roma viszonyok alakításában. Ma gyakorlatilag az iskola tanulóinak nagy többsége roma, több olyan osztály volt már, amelybe kizárólag roma tanulók jártak. Ezzel együtt az iskola hírneve jó, a tanulók rendre kiváló eredményeket érnek el, a környékbeli városok iskoláiban, különösen az egyik kisvárosban, a helybéli iskolából érkező tanulókat magasra értéklik. Ebben nem tesznek különbséget romák és nem romák között. Arra is volt példa, hogy falubeli roma tanuló városi osztálytársait vendégül látta magánál, és ebben az osztálytársak semmi különöset nem láttak. Az iskola vezetése szerint nem a roma etnikai háttér, hanem a szociális problémák okoznak gondot. Ezt vezető romákkal készült interjúk is visszaigazolni látszanak. Ugyanakkor az elbeszélésekben többször előbukkan egy roma természetre utaló esszencializáló látásmód.

Szülők beszámoltak arról is, hogy egészen olyan 10-11 éves korig a gyerekek teljesen természetesnek veszik, hogy barátkoznak egymással, eljárnak egymáshoz, játszanak együtt, házi feladatokat oldanak meg. Ebben az életkorban azonban bekövetkezik egy olyan etnikai tudatosodás, amely többé már nem teszi lehetővé a szorosabb kapcsolatok fenntartását. Olyan beszámolóval is találkoztam, miszerint szülinapi buliról a roma osztálytársak – a meghívás ellenére – egyik évről a másikra elmaradtak. Sajátos különbséget jelent ugyanakkor, hogy miközben az egyetemen vagy egyetem utáni képzésben tanuló magyar gyerekek száma meghaladja a tízet (és általában nem a székelyföldi városokat választják, hanem a nagyobb megterhelést jelentő, ám nagyobb presztízsértékkel is bíró kolozsvári egyetemeket, de van külföldi doktorandus is), aközben egyelőre egyetlen roma lány jár egyetemre Marosvásárhelyre.

A romák munkaerő-piaci részvétele

A falubeli romák gazdasági helyzetét elsődlegesen a kézműves, háziipari tevékenység alakítja, ez hozza létre azokat a hierarchiákat, amelyek a roma

társadalom tagolódását és a nem romákhoz való viszonyulását befolyásolják. Ugyanakkor nem mellékes a helyi domináns magyar mintákhoz való kapcsolódás sem. A dombos vidék és az erdőkkel övezett határ valamiképp a gazdálkodás megszervezését is befolyásolja, hisz sok területet nem lehet megművelni, ezért legeltetéssel hasznosítják azokat. Emellett a dűlők és a földterületek széttagoltak – értelemszerűen az örökösödés következtében is –, csak kevés helyen lehet egy parcellában nagyobb területet művelés alá venni, ez pedig hozzájárul az alacsony termelékenység, a kezdetleges technika és az emberi munkaerő szükségletének fennmaradásához – és az ebből keletkező szükségletet hagyományosan a romák (pontosabban: napszamosok) elégítik ki. Ennek a hagyományos rendszernek a felbomlása most zajlik.

Érdeemes megjegyezni, hogy a szakképzetlen napszamos munkát végző személyeket a közösség hajlamos egy etnicizálási mechanizmus következtében romának tekinteni, még akkor is, ha még világosan számon tartható a nem roma etnikai háttér. A finom hierarchiák működését jelzi ugyanakkor, hogy valamilyen kiemelkedő képesség, tudás ebből a rendszerből bárkit kiemelhet: már egy jó kaszásnak az értékelésénél hajlamosak eltekinteni etnikai háttérétől. Fontos végül a formális munkaerőpiac: noha a szocializmus idején a formális munkaerőpiacot is jobbára a szövetkezetekbe szerveződő háziipar jelentette, volt néhány példa arra, hogy roma férfiak az iparban találtak munkát. Jelenleg pedig a közelben működő autóbiztonsági kiegészítőket gyártó vállalkozás ad munkalehetőséget, illetve a két helyi fűrészsüzem.

A romák munkaerő-piaci pozícióját tehát alapvetően egy hármasszerű befolyásolja, illetve azok a kombinációk, amelyek ebben az erőterben kialakulnak: a kézművesség, a mezőgazdasági munka (illetve a különféle szolgáltatások) és végül a formális munkaerőpiac. Ezeknek a kombinációját egészíti ki a külföldi munkavállalás. A háziiparnak alapvetően két domináns mintája van: a helyben gyűjtögetett nyersanyagból való munka és a vásárolt anyagból történő feldolgozás. Nyilván, vannak átmenetek a kettő között, illetve ezeknek is vannak variánsai, de lényegében ez az a két minta, amelyek leginkább meghatározzák a háziipari tevékenységet és általában a termékek előállítását.

Háziipar gyűjtögetett nyersanyagból. Történetileg valószínűleg a gyűjtögetett anyagból való munka megelőzte a vásárolt anyag feldolgozását. A helyi etnikai viszonyokat interpretáló magyar narratíváknak egyébként fontos része az, hogy ezt a fajta, a gazdaság szükségleteit kielégítő tevékenységet magyar gazdák is folytatták, el tudták készíteni a maguknak szükséges

termékeket. Ennek a gyakorlatnak a keretében a romák helyben gyűjtik össze a nyersanyagot (ezért akár távolabbra is mehetnek, gyakori például az, hogy biciklivel hoznak egy-egy nagyobb adagot), és abból készítenek durvább kivitelezésű termékeket. Ebben a munkában a szakértelem, a kézügyesség nyilván számít, de nem feltétlenül alkalmas arra, hogy a nagyfokú hozzáértést meg lehessen mutatni. Ráadásul az így elkészült termékeknek gyakorlatilag csak helyi piaca van, ezért egyrészt a romáknak szembe kell nézniük azzal, hogy a helyi nem roma közösséggel kell cserélniük, másrészt a csere sokszor ténylegesen az árucsere formáját ölti. A gyűjtögetésből való munka értelemszerűen nagy felhalmozást nem biztosított sem a múltban, nem biztosít ma sem. Tulajdon és tőke nélküli olyan családok foglalkoznak ezzel, amelyeknek a tagjai ugyan értenek a háziiparhoz, de nincs elég tőkájük ahhoz, hogy minőségi alapanyagba fektessenek be. Ezek a családok a szocializmus idején jobbára háziiparból (is) éltek, de magasabb pozíciókba nem tudtak jutni. Jelenleg ezeknek a családoknak a tagjai otthon is dolgoznak a helyben gyűjtögetett alapanyagból, ám mivel ez szezonális (és az idény viszonylag rövid ideig tart), és nem is feltétlen köti le egy egész család munkaerejét, ráadásul felhalmozást sem biztosít, ezek a személyek legtöbbször a roma elithez is járnak dolgozni. A gyűjtögetett alapanyagból való munka tehát tipikus túlélési, szegénységi stratégiának számít, a roma kézműves elit csak speciális igények kielégítése esetén használja ezt az alapanyagot, de akkor sem maga gyűjtögeti.

Háziipar termesztett és vásárolt alapanyagból. A helyi romák emancipálódását és gazdasági előretörését valójában ez biztosította. A helyi hagyomány egyébként számon tartja, hogy a romáknak a háziipari mesterséget egy magyar tanító adta át. Ennek lehet valóságalapja is, de vélhetően spontán folyamat is volt. A termesztett alapanyag feldolgozása viszont már olyan tervezett, többlépcsős folyamatnak a része, amelyben már szervezett keretekben folyik a munka, és nagyfokú felhalmozásra is lehetőséget biztosít. A folyamat valamikor az 1950-es években kezdődött, amikor a helyi romák elkezdtek külső piacokra is dolgozni: több beszámoló szerint ekkor már néhány roma család szekérrel hordta az áruját.

Az első szövetkezet (tipikus név: József Attila Szövetkezet) az 1950-es években jött létre. Székhelye a mai polgármesteri hivatal helyén volt. Úgy tűnik, hogy túl azon, hogy a szövetkezet – és később a további szövetkezetek – hozzájárultak a roma társadalmon belüli hierarchiák megteremtéséhez, a rekrutációban már meglévő hierarchiákra is alapoztak. A szövetkezetben már ekkor kiemelkedtek azok a személyek, akik egy jelentős roma

családból származtak (bemutatásukat lásd később). A faluban az első szövetkezet megszűnését követően, a szocializmus későbbi éveiben, a hetvenes évektől erre fele még három szövetkezet működött, illetve a kollektív gazdaságnak is volt egy háziipari melléküzemága. A legfontosabb ebből a közeli kisváros kisipari szövetkezetének helyi telepe volt. Ennek keretében háziipari műhelyt is építettek (az épület ma is áll, magántulajdonban van, de nem használják). A romák sikertörténeteinek jelentős része ehhez a szövetkezethez, illetve magához a műhelyhez kapcsolódik, jelentős szerepe volt a mai roma elit kitermelődésében, illetve megerősödésében. Érdemes megjegyezni, hogy a szövetkezetben nem csak romák dolgoztak: a városi vezetés nyilván nem roma volt, de a helyi adminisztrációban, a csomagolási osztályon is dolgoztak nem romák.

A felhalmozást nem is feltétlen a vezetésben való részvétel biztosította, hanem a normák többszörös túlteljesítése. A szövetkezet a megyei központból, illetve Bukarestből kapott megrendeléseket, külföldre is sokat dolgoztak. A nyersanyagot szintén központi elosztás keretében legtöbbször moldvai telepekről szerezték be, vagonírozták, a közeli kisváros vasútállomásán kirakodták, és traktorral szállították a faluba. Az alkalmazottak egy része ténylegesen a műhelyben dolgozott, mások otthonról voltak a szövetkezet bedolgozói. A másik két szövetkezet, a helyi fogyasztási szövetkezet háziipari részlege és a megyei pártbizottság által létrehozott szövetkezet hasonló módon működött. Nem volt azonban annyi alkalmazottjuk. A kollektív gazdaság melléküzemágában főként egyszerűbb termékeket állítottak elő. Lényeges eleme ezeknek a szövetkezeteknek, hogy a bedolgozóikat minden esetben legálisan alkalmazták, az itt dolgozó romáknak minden esetben van valamekkora nyugdíja, amit ők folyamatosan szembeállítanak a gyerekeiket körülvevő bizonytalansággal. A romák értékelésében az egyik legjobb időszak a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek eleje volt – úgy tűnik, a háziipari termelésben már az 1989-es változások előtt volt egy visszaesés.

A természetett és vásárolt alapanyagból már nem csak a paraszti háztartásban használatos egyszerű eszközök állíthatók elő. A roma kézművesek vállalkozásaiban nagy szakértelmet igénylő tárgyak, dísz tárgyak, de akár asztalok és székek is készülnek, és ez alapvetően a külső piacok felé teszi nyitottá ezeket a vállalkozásokat, illetve arra is utalja őket, hogy a külső piacokra támaszkodjanak. Az 1990-es évektől a központi megrendelések helyét a korondi felvásárlók vették át. A másik kiemelkedő időszak a romák értékelésében éppen az 1990-es évek eleje, amikor a vállalkozásaik hihetetlen lendületet vettek. Beszámolóik szerint a felvásárlók sorba is álltak azért, hogy az épp elkezdett terméket ők vihessék el. Ezekben a tranzakciókban

nyilván azok tudtak részt venni, akik a szocializmus idején tőkére tettek szert, kapcsolatokat szereztek (tudták például, hogy hová kell nyersanyagért menni). Mind a mai napig ők azok, akik nagyobb mennyiségben alapanyagot tudnak vásárolni, amit akár saját maguk dolgoznak föl, akár eladnak vagy elkészítésre kiadnak. A tőkeerős családok voltak az elsők abban is, hogy megtalálták a kapcsolatot a magyarországi piacok felé. Magyarországon többen dolgoztak, illetve néhány család dolgozik ma is. Nem egy esetről tudunk, hogy népművészeti iskolákban, népfőiskolákon, fogyatékkal élőknek szervezett tanfolyamokon helybéli romák tanítanak, akik ezekből a családokból indultak.

A kézművesség kilencvenes évekbeli sikerei kapcsán érdemes kitérni arra, hogy ezekbe a tevékenységekbe adott ponton magyar családok is bekapcsolódtak: a kilencvenes évek második felében néhány vállalkozó kedvű magyar gazda alapanyagot hozatott, romákat alkalmazott, és az általuk készített termékeket értékesítette. Maguk az előállítás folyamatában nem vettek részt. Ma ezekből a családokból csak egy foglalkozik háziiparral, de beszámolók szerint a helyi nyersanyagelosztásban ma is domináns szerepet töltenek be.

Alkalmazás, formális munkaerőpiac, külföldi munka. A nem a háziipari szektorban vagy nem a téészenben, hanem az ipari vagy a szolgáltató szektorban történő alkalmazás a szocializmus idején ritka volt. A nyolcvanas évek végén kialakulni látszott egy olyan minta, hogy emancipálódott roma családok gyerekeiket szakiskolákba küldték. Több család például mezőgazdasági iskolába küldte a fiát, és a traktorista életpályát célozta meg. Néhány roma férfi a közeli városban dolgozott vasgyárban. Ehhez kapcsolódóan nagyon pozitív tapasztalatokról is beszámoltak: a fémmegmunkálás a munkáshierarchián belül jónak számított, jó fizetéssel, juttatásokkal, tömbházlakással. Jellemző ugyanakkor, hogy a formális munkaerőpiaci integráció mellett továbbra is foglalkoztak háziiparral, még arra is van példa, hogy a városi tömbház alagsorában alakítottak ki maguknak ehhez megfelelő teret. Az alkalmazotti életpályákat a rendszerváltás megszakította, a formális helyi munkaerőpiac gyakorlatilag nem vett fel romákat, illetve a romák azon része, aki esetleg integrálódni tudott volna ebbe a szektorba, inkább a magyarországi munka fele orientálódott. A romák egy része – néhány fő – jelenleg a közeli falu gyárában (biztonságtechnikai kiegészítők) dolgozik. Egyikük váltásvezető is, a gyárban szerzett tapasztalatairól pozitív terminusokban beszél. Nem mellékes ugyanakkor, hogy a gyár roma alkalmazottai kivétel nélkül a roma elitből származnak, így annak a diszciplinációnak, amelyre a

gyárban is szükség van, esetükben megvan a családi háttere, hiszen már gyerekkoruktól fogva hozzászoktak a rendszeres munkavégzéshez. A váltásvezető azt is hangsúlyozta, hogy meglátásában a romák azért is nem mennek ehhez a céghez, mert azt a kötöttséget és munkafegyelmet, amit a cég elvár, a többségük nem vállalja. A másik szektorban, a fűrészüzemekben ugyan hosszabb a munkaidő, de még sincs olyan erős munkafegyelem. A váltásvezető meglátásában ugyanakkor fontos, hogy a nyolc órás, teljesen szabályozott munkaidő mellett a gyárban dolgozók esetében még arra is lehetőség nyílik, hogy munka után háziiparral foglalkozzanak.

A fűrészüzemekben dolgozók esetében erre kevesebb példa van. A kézműveskedés tehát kiemelkedő területe ebben az értelemben is, mind a gyakorlatoknak, mind a percepcióknak. A háziipar hanyatlása – gyakorlatilag mindenki erről számolt be – ezért sajátos reakciókra készíti a romákat: az utóbbi néhány évben 40 éveik körül járó roma családok nyáron Németországba mennek dolgozni, ahol mezőgazdasági munkákban vesznek részt. A beszámolók szerint azonban az ottani lehetőségek is szűkültek az utóbbi időben, az egy szezon alatt megtakarítható összegek feleződtek-harmadolódtak. Maximalizálták az egy nap ledolgozható munkaórák számát, kötelező pihenőnapokat iktattak be, szigorú pontozási rendszert alkalmaztak. Ám sokaknak még így is megéri elmenni, hisz a háziipar már egyre kevésbé biztosítja nagy számban a romák munkaerejének a lekötését.

Mezőgazdasági munka, szolgáltatások. Noha a háziipar mind gyakorlatilag, mind szimbolikus értelemben a helyi romák életében kiemelkedő szerepet játszik, nem képes egyformán integrálni minden romát. A romák vélhetően eredetileg is olyan marginális tevékenységeket folytattak, amelyekkel a paraszti háztartások tevékenységeit egészítették ki, napszámosként dolgoztak, szolgáltatásokat nyújtottak, pásztorkodtak, gyűjtögetett terményeket kínáltak eladásra. Azok, akik ma ilyen jellegű szolgáltatásokat nyújtanak, jobbra a téesz alkalmazottai voltak állatgondozóként vagy fejőként. A posztszocialista átmenet őket érintette a legsúlyosabban, hisz sem tőkét nem voltak képesek felhalmozni, sem a háziipar speciális munkamozzanatait nem sajátították el. A kilencvenes évek elején a fellendülő kisparaszti gazdaságokban még sokuknak volt alkalmi munkája (nagyobb birtokkal rendelkező gazdák esetén még állandóbb jellegű alkalmazásra is volt példa), de a mezőgazdaság átstrukturálódásával ezek a munkalehetőségek is nagymértékben visszaszorultak. Érdemes kihangsúlyozni, hogy a magyar gazdák ezen a találkozási felületen termelik újra leginkább azokat az előítéleteket, amelyek a romák helyzetét és a roma-nem roma viszonyokat meghatározzák.

Eszerint a cigány a magyar gazdaságban szakképesítést nem igénylő munkát végez, legtöbb esetben szezonálisan áll csak alkalmazásban, még ha rendre ugyanahhoz a gazdához is tér vissza dolgozni. Ha az idénymunkát az állandóbb alkalmazástól meg kívánjuk különböztetni, akkor ez utóbiról azt mondhatjuk, hogy az így alkalmazott roma valamivel magasabb értékkel bír, mint az idénymunkát végző napszámosok. Ilyen kevés van a faluban, valahol ott helyezkednek el a napszámos és a szolgálégény között: már nem napszámosok, de még nem szolgálégények. Olyan gazdaságokban dolgoznak, ahol a gazdaság méretei megkövetelik a gazda mellett az állandó segítséget, de ezt a család vagy rokonság nem tudja megadni. Állandóbb alkalmazása ellenére megállapított bére nincs, főként étellel látják el, és a végzett munka függvényében pénzzel is. Bár közelebb kerül a gazda családjához mint a napszámosok, és a faluban többre értékelik, mivel állandóan dolgozni látják, társadalmi kapcsolatokat nem tud kiépíteni sem a gazda családjával, sem a többi magyarral. Nem egy esetben megtörténik, hogy az alkalmazó család komolyabb értékkel bíró tulajdont (lovat, szekeret) bíz a roma alkalmazottra, egyfajta, a más romákkal szemben nem gyakorolt bizalmat tanúsítva iránta. Az értékrendszer ekkora mérvű megváltozása azonban nem hat a családon kívülre, a többi család a tapasztalatok alapján ugyan magasabbra értékeli az ilyen romákat, de a bizalmat nem gyakorolja velük szemben. Az állandó alkalmazást két tényező befolyásolja: a magyar gazdák sokat panaszkodnak arra, hogy hosszabb időre nehéz roma munkást találni, még akkor is, ha kedvezőbb feltételeket kínálnak nekik. Ugyanakkor az átalakuló mezőgazdasági struktúrák hatására olyan mezőgazdasági üzemek jöttek létre, ahol egyrészt a romák szakértelme már nem elegendő, másrészt a felkínált munkakörülmények, juttatások már a magyaroknak is vonzóak, nem egy esetben éppen rokoni kapcsolatok mentén szerveződő (gazdagabb alkalmazó, szegényebb alkalmazott közötti rokoni kapcsolat) viszonyok képezik az alkalmazás alapját. További jellemzője a szolgáltatásokat végzők és az alkalmazók közötti kapcsolatnak, hogy a romákkal szembeni előítéleteket termeli újra. Érdekes módon ezekről a romákról a roma elit is sokszor előítéletesen nyilatkozik. A roma munkások a domináns alkalmazói vélekedés szerint állandó felügyeletet igényelnek. Ha alávetik magukat ennek a rendszernek, valamilyen kényszerítő körülmény hatására teszik, és csak időszakosan. Ez kiváltképp a napszámosokra érvényes. A gazdák vélekedése szerint nehéz a romákat munkára fogni addig, amíg van, amit egyenek. Akkor mennek könnyebben dolgozni, ha nincs se pénzük, se ételmük. Ez az egyik kényszerítő körülmény, ami komolyan hat rájuk; a másik az adósság ledolgozása. Éppen ezért a magyar gazdák, ha nem

is szívesen, de adnak pénzt és élelmet kölcsön, mert így többnyire biztosak lehetnek abban, hogy a sürgető munkák idején nem maradnak munkaerő nélkül. A romáknál az adósság felhalmozási ideje a tél, ekkor főként élelmet (burgonyát, babot, szalonnát, lisztet) kapnak, esetleg ruhákat is, és ezt az adósságot kell aztán nyáron ledolgozniuk. A magyar gazdák a romák szükséghelyzetét kihasználva az adósságot általában magasabbra értékelik, mint amennyi valójában, hogy minél több munkát kaphassanak érte. A napszámos romák a falu értékrendszerében nagyon alacsony helyet foglalnak el, mert sem gazdasági, sem szimbolikus tőke felhalmozására nem képesek. Ebben a kapcsolattípusban a velük kapcsolatos főbb vélekedések a következők: egyik napról a másikra élnek; nem biztosítják a jövőjüket, ezért állandóan kölcsönre szorulnak; ez pedig ellenkezik az önellátást szem előtt tartó, a kölcsönt hagyományosan kerülő, a jövőt minél inkább bebiztosítani igyekvő paraszti normáktól. Munkához való viszonyuk nem pozitív, „nem szeretnek dolgozni”, ezért a dolgoztató gazda részéről állandó felügyeletet igényelnek; a munkaritmust hajlamosak lassítani, fölösleges pihenőket tartanak. Napszámosként nagyon sokat esznek, „igyekeznek 2–3 napra jóllakni”, tehát valamilyen módon károsítják a gazdát. Ha egyszer munkát kapnak valahol, akkor oda mindig visszajárnak, így szinte kényszerítik a gazdát a további gazdasági kapcsolatok fenntartására.

A termelés alá nem fogott, a természetkiélésre, gyűjtögetésre lehetőséget nyújtó területek, az erdő (a fakitermeléstől eltekintve) és a patakpart úgy tekinthetők, mint a termelő jellegű tevékenységben még határozottan nem körvonalazódó, ezért a pillanatnyi használója által értéket kapó területek, amelyeket azok is energiaforrássul használhatnak fel, akiket személyes vagy családi tulajdonviszony nem kapcsol az adott területhez. A birtokviszonyok és a birtoklás egyébként szigorú elvei azért is viszonyulhatnak megengedően ezekhez a tevékenységekhez, mert a gyűjtögető munkafolyamatok nem működnek a tartós használat igényére mutató jelölökként, mint például egy földterület felszántása, gyümölcsfák ültetése, így a gyűjtögetés során ezek a területek nem kapnak olyan jelentést, amely az elfoglalásukat és személyi tulajdonná válásukat jelentené, bár kétségtelen, hogy vannak olyan területek, ahová a gyűjtögetők rendszeresen visszatérnek. Ebből következően azoknak is megengedett az ilyen területeknek a használata, akiknek nincs jogosultságuk az adott földterület vonatkozásában. Noha a gyűjtögetés nem kizárólag roma gyakorlat, a megélhetési gyűjtögetés és különösen az eladásra történő gyűjtögetés már az. Gombát, erdei gyümölcsöket gyűjtenek és kínálnak eladásra, illetve idesorolható a háziiparhoz szükséges nyersanyag gyűjtése is. A gyűjtögetés gyakorlata azonban visszaszorulóban

van, a romák egyre kevésbé támaszkodnak az őket körülvevő természeti környezetre.

Szociálisan ezek a romák a leginkább kiszolgáltatottak. Lakáskörülményeik igen változóak, gyerekeik iskoláztatását nem tudják következetesen biztosítani. Ha az iskolában problémás esetekről esik szó, általában ezekre a családokra hivatkoznak. Helyzetüket a roma elit is problémásnak látja.

A helyi politika és a romák politikai mobilizációja

A falu Székelyföldön található, a roma közösség anyanyelvként a magyart beszéli. Sem az idős romák, sem az idős magyarok nem emlékeznek arra, hogy valaha is a romák beszéltek volna bármilyen romani dialektust. A romák nagy része értelemszerűen magyarnak vallja magát. Az egyik hivatkozási pont ebben a kontextusban a romani nyelv: mint mondják, ők nem beszélnek cigányul, tehát nem is lehetnek a cigányok. Ezzel együtt ebben a faluban, a magyarok számára nem az roma, aki annak vallja magát, hanem „akiket a nem cigány környezet különböző ismérvek (életmód, életvitel, antropológiai jelleg) és az együttélés tapasztalatai alapján annak tart”. Vagyis: a faluban az roma, akiről a magyarok úgy tartják. Eszerint a felosztás szerint a magyarok nem fogadják el a romák magyar identitását, folyamatosan utalnak roma voltukra. Az így körvonalazódó roma populáció száma szinte eléri a 600-at, tehát több mint a falu összlakosságának 50%-a. A bevallás és a valós számadat közti eltérés több tényezőnek is tulajdonítható: elsősorban a romák korai letelepedésének és akkulturációjának, valamint a magyar kulturális jegyek felvételének. A romák a magyar modellt tartották követendőnek, és ez az 1990 utáni hatékony RMDSZ retorikának is köszönhető, amely sehol sem mondta, hogy a romák esetleg nem magyarok, hanem magyarságukat tényként kezelte. A magyar iskolákért folyó harc aláírásgyűjtési fázisába éppúgy bevonta a romákat, mint a magyarokat. A bevallások ilyen alakulása ellenére a helyi romák a helyi magyarokkal szemben sokkal inkább vállalják romaságukat, főként azok az alsóbb családok, amelyek még messze állnak a magyar modelltől, ezért nem fűződik érdekük a magyar identitás felvállalásához. A magyar identitás részleges vagy teljesebb felvállalása ellenére a helyi roma közösség a magyarságtól csak ritkán tud pozitív válaszreakciókat kicsikarni. A helyi magyarok nem magyarokat látnak bennük, akik egyre inkább hasonlítanak hozzájuk, hanem romákat, akik még mindig túlon túl különböznek ahhoz, hogy valóban magyarok lehessenek. Kétségtelen, hogy ez frusztrációhoz vezet mindkét közösségben.

Az 1990-es évek elején elkezdődő politikai mozgalmakban a romákat a magyar közösség részeként kezelték, így mozgósították őket. A falu hagyományosan RMDSZ-es bázisnak számít, ebben a helyi vezetés mindig a romákra is támaszkodott. 1990 óta a falunak egyszer volt független polgármestere, elbeszélése szerint azért, mert mire meggyőzték (egy vállalkozó csoport lobbizott azért, hogy ő legyen a polgármester), arra az RMDSZ már lezárta a listákat, így csak függetlenként tudott indulni, holott már RMDSZ-tag volt. A következő ciklusban viszont már RMDSZ listán indult, azóta is ő a polgármester. Mozgósított egyszer még a liberális párt is, helyi jelöltet állított, de alig kapott szavazatokat. A roma tanácsosok, akik a romák elitjéből kerültek ki, szinte mindig RMDSZ listákon jutottak be, még azt sem fogadták el, hogy roma pártok listáira kerüljenek fel. Az MPP és az EMNP eddig még nem tudott különösebben kibontakozni. Érdekessége viszont ennek a helyzetnek, hogy a legutóbbi helyhatósági választásokon összeállt EMNP-s csapatban a listavezető egy olyan roma fiatalember volt, aki az egyik legjobb családból származik. Jelenleg tanácsos is, amint elmondta, nem feltétlen a politikai-ideológiai okok vezérelték, hanem az, hogy változtatni szeretett volna, tenni általában a községért és a roma közösségért. A közösségben nem beszélnek arról, hogy akár az országos, akár a helyhatósági választásokon a romák szavazatait anyagi eszközök felhasználásával próbálta volna megszerezni valaki.

A roma párt természetesen itt is kezdeményezte a romák mobilizációját. A mobilizáció többféle ok miatt sikertelennek mondható mind a mai napig. Ennek a következő lehetséges okait látom: a helyi roma elit többféle értelemben elkötelezett a magyar elit, a magyar identitás felé. Ugyan gazdaságilag elkülönülő tevékenységeket folytatnak, de a vállalkozásaik működtetéséhez szükségük van a polgármesteri hivatal támogatására, és egyáltalán arra, hogy jó viszonyban legyenek a helyi vezetéssel. Ráadásul ez az elit az, amelyik leginkább felvállalja a magyar identitást, ennek az elitnek a gyerekei produkálnak jó iskolai eredményeket egy magyar közegben, tanulnak tovább magyar középiskolákban stb. A helybéli romáknak ráadásul kommunikációs gondjaik vannak a többségi roma társadalommal: sem az oláhci-gány nyelvet, sem a romungrót nem beszélik. Ezt többen is hangsúlyozták az interjúalanyok közül, hogy idegen közegben a más romák meg is kérdőjelezték az ő romaságukat. Az egészségügyi mediátor arról is beszámolt, hogy egy képzésen, amely egyébként román nyelven zajlott, a képzés egyik szervezője félrehúzta őket, és figyelmeztette, hogy kerüljék az olyan helyzeteket, ahol a többi résztvevő romani nyelven beszél, és ha lehet, ne is derüljön ki, hogy ők nem beszélik egyik dialektusát sem. Nem mellékes az sem,

hogy a helybéli romák, különösen az elit tagjai, megkülönböztetik magukat a más roma csoportoktól, ha a falun kívül keresnek házastársat, akkor nagyon sokszor a környékbeli falvak szintén magyar nyelvű, hasonlóan emancipálódott roma családjaiból választanak. Sikertörténeteik jelentős része pedig a magyar társadalomba való sikeres integrációjuk története, akár itthon (barátságok, jószomszédi viszonyok, elismerés az üzleti életben), akár Magyarországon (szomszédi viszonyok, akár házasságok is). A megkülönböztetésnek ugyanakkor része, hogy bizonyos értelemben le is nézik a más romákat, ebben az értelemben sem azonosulnak velük.

A helyi roma elit – amely politikai értelemben integrálni tudja a roma közösséget – nem feltétlen vállal azonosságot a más roma közösségekkel. Számukra a roma párt is inkább egy komolytalan kezdeményezés, és bár elmondják, hogy jó viszonyban vannak a roma párt megyei vezetőjével, az inkább egy befolyásosnak vélt emberrel való jó viszony (mint ahogy többen beszámoltak arról, hogy személyes jó viszonyban voltak a megyei párttitkárral, jó viszonyban vannak a rendőrfőnökkel a közeli városban stb.), mintsem egy roma identitás-közösségből fakadó azonosságtudat. És végül egy harmadik ok, hogy miért volt csak részlegesen sikeres a roma párt részéről érkezett mobilizációs kísérlet: a roma párt székhelyeként kijelölt volt tejátevő központot a roma elit nem tartotta méltónak magához. Hangsúlyozni kell megint, hogy a roma elit lakhatási körülményei ma már nem különböznek a magyarokétól. Ők ezt nagyon jelentős megvalósításként beszélik el, és ebből a szempontból rendkívül sértőnek érezték az elég romos állapotban levő (egyébként árvízjárt) épületet. Volt, aki arról számolt be, hogy oda ment volna, hogy letépje a táblát az épületről, más meg azt állította, hogy ekkor állt ki a roma pártból. Ennek ellenére papíron a roma párt még mindig jelen van a faluban, azonban aktivitása nincs.

Említettem már, hogy vannak roma tanácsosok. Ezeket a funkciókat is gyakorlatilag az az elit birtokolja, amely a gazdasági pozíciókat is uralja. Szintén ők kerültek be az egyházi vezetésbe is. A romák számarányához képest ez ugyanakkor még mindig nagyon alacsony szám, hisz három roma tanácsos van a községi tanácsban, és szintén három roma az egyházi vezetésben. A község nem roma elitje a politikai-hatalmi struktúrák jövőbeni alakulására vonatkozó válaszában mindig hangsúlyozza, hogy ugyan faluszinten valóban a romáké a többség (egyébként ez nagyon sokszor olyan csúsztatásokban kerül megfogalmazásra, hogy már-már többen vannak, vagy hogy mindig járt az iskolában is több a roma diák – holott mindenkinek teljesen nyilvánvaló, hogy jelen pillanatban faluszinten is több a roma, és a két etnikai közösség korfájának a sajátosságait tekintve az isko-

lában már 70-80 százalékos roma többség alakult ki), de mivel község-szinten még egy másik falu kivételével nincs jelentős roma kisebbség, ezért nem kell félni attól, hogy a politikai-hatalmi struktúrákban a legmagasabb szinten is megjelennek a romák. Ez egyébként azért is kevésbé valószínű, mert ugyan a romák elitje viszonylagosan jól emancipálódott, de kulturális tőkéi még mindig messze elmaradnak a magyarokétól. Nem természetes például egy roma családban, hogy erőfeszítéseket tegyenek azért, hogy a gyerekek tovább tanuljon. A községi tanácson és a presbitériumon kívül nincs is más olyan (köz)intézmény, ahol a romák jelen lennének. A roma értelmiség teljes mértékben hiányzik, nincsenek roma etnopolitikai vállalkozók, nincs olyan tanár, prédikátor, aki a roma kultúrát, a roma identitást propagálná. Az egyetlen közszférában alkalmazott roma az egészségügyi mediátor, az érettségét estiben tette le, miután ezt a munkalehetőséget megkapta. Nem mellékes, hogy ez az alkalmazott is látens diszkrimináció-ra panaszkodik: soha nem hívták el például kirándulni, jelenlétében minden fenntartás nélkül cigányoznak, és egyáltalán nem része annak az informális közegnek, amely a hivatalban kialakul. Egyetemi végzettséggel rendelkező roma nem él a faluban (jelenleg egyetemista egy lány Marosvásárhelyen).

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy a roma hatalmi, politikai deficit mögött én azt is látom, hogy hiányzik a különböző tőkék egymásba fonódása, a konverziós költségek csökkentésének a lehetősége, a hatalmi pozíciók hálózati struktúrákba való szerveződése, a formális kapcsolatok informális megerősítése. Mire gondolok? A magyarok esetében teljesen természetes dolog, hogy valakinek rokoni vagy informális kapcsolatokon keresztül legyen közvetlen kapcsolata a polgármesteri hivattal, az iskolával, az orvosi rendelővel vagy más helyi intézményekkel. Például: az egyik magyar családban a családfő a gázvállalatnál dolgozik (az egyik legmegbecsültebb munka, csak hálózatokon keresztül lehet hozzáférni), presbiter, apja a helyi agrárelitnek volt a tagja. Felesége tanítónő, felesége édesapja lelkész volt egy közeli faluban. Felesége testvére nagygazda, az egyház világi vezetését látja el. Komóságban vannak az egyik fűrészüzem-tulajdonossal, rokonsági kapcsolatban vannak az erdőszel. Baráti társaságuk a helyi elitből verbuválódik. Röviden: a falu társadalmába mélyen beágyazottak, gazdasági tőkéik, társadalmi tőkéik jól pozicionálják őket. Nagyobbik fiuk mérnöki szakon tanul Kolozsváron - tehát az olcsóbb székelyföldi egyetemek helyett a drágább várost is meg tudják engedni maguknak. Ez nyilván csak egy példa, de több ilyen családot is fel lehetne sorolni a magyarok körében, míg a romák esetében alig. Egy bármennyire jól szituált roma család nem tud ilyen válto-

zatos módon integrálódni a falu társadalmába, nem tud ilyen változatos módon és ennyire közel lenni a hatalomhoz.

Etnikai kategorizációs gyakorlatok

A helybéli roma–magyar kapcsolatokra, az etnikai kategorizációra alapvetően a következő aspektusok vannak kihatással: 1. a romák egy részének emancipációja, amely kitermelt egy olyan mintát, amelyet a romák nagy többsége követni igyekszik. Hívhatjuk ezt elmagyarosodásnak is. 2. Az emancipációt a magyarok is elismerik, illetve bizonyos fokú elismeréssel tekintenek az emancipálódott családokra. 3. A magyarok továbbra is fenntartják azt a sokszor nem is verbalizált vélekedést, hogy ugyan a romaság egyik összetevője az életmód, de a leglényegesebb a származás, amin nem lehet változtatni. 4. Ezzel együtt azt a véleményt is folyamatosan fenntartják, hogy van egy (az interjúalanyok vagy a fókuszcsoport résztvevői által sem definiált) roma természet, amely mélyen minden roma, még a leginkább emancipált romák viselkedését is meghatározza. 5. A romák ebben a kontextusban a romaságukat sokszor egyfajta teherként kezelik, illetve egy identitásjáték részeként magukat legtöbbször magyarnak vallják, de a szövegkörnyezetből leszűrhetően magukról romaként beszélnek. Olyannal is találkoztam az emancipálódott romák között, aki azt mondta, hogy szívesen elköltözne a faluból, csak hogy maga mögött tudhassa ezt a helyi bélyeg. 6. A roma közösség erőteljes belső tagolódása lehetetlenné teszi, hogy a roma közösség ténylegesen létrejöjjön. Az elit nem vállal közösséget az alsóbb rétegekkel, de kénytelen elviselni azokat a sztereotípiákat, amelyeket főként az alsóbb rétegek viselkedése tart fenn. A nem romák ugyan különbséget tesznek az egyes roma csoportok között, de a külső kategorizáció keretében mégis folyamatosan újratermelik a roma csoportot.

A fentebbiekből fakadóan a romák kategorizációja erőteljesen sztereotipikus diszkurzív térben jön létre. Mielőtt bárki is ebben a közösségben komolyabb egyéni tapasztalatra tehetne szert a romákkal kapcsolatosan, olyan nyelvi sztereotípiákkal, előítéletekkel, etnocentrizmust hordozó közhelyekkel találkozik, amelyek e kapcsolatrendszer nagyon mélyrehatóan határozzák meg. Bár a falu magyar lakói több mint száz éve látnak maguk körül romákat, ez az idő és a folyamatos kapcsolattartás sem volt elég e másodkézi tapasztalatok módosulására. Ennek módja a verbális megbélyegzés, a kapcsolatok szabályozása, a 'cigánynak' mint negatív értékfogalomnak a használata. Ez a hozzáállás nyilvánvalóan tükröződik a beszédgyakorlatban, amit én *cigányozó beszédmódnak* nevezek. Ennek vizsgálatá-

hoz néhány olyan szóösszetételt, szószerkezetet, állandó szókapcsolatot hozok példaként, amelyekben hangsúlyosan jelen van a cigány szó.

Mielőtt ezekre rátérnék, szükséges megjegyeznem, hogy a falu viszonyrendszerének átalakulásával, ami itt a romák emancipációját is jelenti, a cigányozó beszédmód visszaszorulóban van. Egyrészt azért, mert az új generációk nem mindig azt tapasztalják, amit az öregek, ennek nyomán a hagyományozott anyagok változnak, másrészt azért is, mert sok beszédhelyzetnek jellemzője, hogy olyan roma a részese, akire nem alkalmazható a negatív előjelű értékelés. Ezzel együtt hangsúlyozom még egyszer, hogy az egészségügyi mediátor arra panaszzkodott, hogy a kollégái előtte is nyíltan cigányoznak. A sztereotípiák és előítéletesség erejét bizonyítja azonban, hogy az öregebb parasztgazdák ezeket a fordulatokat következetesen használják olyan helyzetekben is, amikor a fiatalabbak, tekintettel a jelenlévő romákra, ódzkodnának ettől. Tehát az öregek számára ez a beszédmód a hagyomány szerves része, és a kapcsolatokat csak a verbális megalázás és védekezési mechanizmus használatával tudják elképzelni. Számukra, és ennek folyamatosan jelét adják, a roma egy alsóbbrendű faj, nem egyenértékű a rendezett világban élő magyarokkal, mert nem képes követni azt az életmodellt, amit ők (a mi csoport) egyedüli érvényesként fogad el.

A magyarok, vagyis a földművesek és a romák közötti aszimmetrikus viszonyra, az alá-fölérendeltségre szolgálhat jó példaként a következő, magyar parasztgazdák között elterjedt mondás, miszerint „minden kapás után jár egy purdé”. Látszólag ebben semmi előítéletes nincs, de ha a beszédhasználati szokásokat és a kontextust behatóbban megvizsgáljuk, mélyebb jelentésstruktúrákba nyerünk betekintést. Elsőrendűen azt kell kiemelnünk, hogy látszólagos hiánya ellenére mennyire kizárólagosan van jelen a sztereotipikus roma alakja. A purdé elnevezést, aminek nem kevés a pejoratív tartalma, a romák kisgyerekeire alkalmazzák, és ilyen jelentésárnyalatokat hordoz, mint: koszos, éhes, szemtelen (esetenként) meztelen. A purdé a romára utal, vagyis arra, hogy a kapás roma etnikumú. A kapás itt pedig alkalmi, szakképesítést nem igénylő munkát végző napszámost jelent. Tehát a közmondás egy olyan társadalmi interakciót ír le, amelynek fölérendeltjei a gazdák, alávetettjei pedig a napszámos romák. Jelentése valójában az, hogy minden napszámos roma hozhat magával egy gyereket, aki aztán odaülhet az asztal mellé is. Ebben a kontextusban válik világossá az az elnéző (lenéző) fölény, amivel a parasztgazdák kezelik a romákat, kifejezve vélekedésüket velük kapcsolatosan. A romákról és munkaképességükről ugyan negatívan nyilatkoznak, ennek ellenére megengedik, hogy a gyerekük egyen az általuk biztosított ételből, holott nem dolgozott érte. Ebben a környezet-

ben a roma alakja újabb jelentésaspektusokkal gazdagodik: sok gyerek, ennek folyományaként rendetlen, kusza viszonyok, szerencsétlenség, éhezés, a család eltartásának képtelensége. A magyar gazda ezzel szemben, köszönhetően a követett gazdasági modellnek, ennivalót tud biztosítani nemcsak a munkásainak, hanem azok gyerekeinek is. Nem mellékes az sem, hogy mindemellett a mondás szabályozást is tartalmaz: egy gyerek mehet, több nem. Ezt az aszimmetrikus viszonyt egészíti ki a magyaroknak az a meglátása, miszerint a romák akár indokolatlanul is ragaszkodnak a 'gazdám'³ kifejezés használatához. Többen számoltak be arról, hogy a romák a munkaviszony megszűnését követően is ezzel a megnevezéssel illették őket, még akkor is, ha az elválás nem volt feltétlen konfliktusmentes. Egybehangzó vélemény, hogy ebben a kifejezésben valójában a romák részéről a valahová tartozás szükségessége, az alá-fölérendeltségi helyzet elfogadása, interiorizálása áll, illetve a saját maguk menedzselése képességének a hiánya is közrejátszik benne.

A többi cigányozó kifejezés is jórészt ebbe a sztereotipikus, előítéletes kategóriába tartozik. Elsőként említhető egy tréfás, tehát a pejoratív tartalmat mérséklő kifejezés a *cigánypaduc*, amit akkor használnak, ha valaki horgászás közben ágat, szemetet húz ki, vagy beakasztja a horgot. A „*cigánypaducot fogott*” használati szabályai már nem olyan kötetlenek, megfelelő helyzetben (ha olyan roma van jelen) kerülnek a kifejezés használatát. Ennél sokkal súlyosabb sértés, ha valaki romák jelenlétében az elítélhető viselkedést, a devianciát, az erkölcstelenséget, de főként az adott szó be nem tartását a *cigánykodik* szóval illeti. Ugyanígy a kirívó viselkedést, a szerepelvárásoknak nem megfelelő lépéseket elkövetőket a „*ne légy cigány*” vagy „*ne cigánykodj*” kifejezésekkel figyelmeztetik. Ezekből már teljességében kiderül a cigány kifejezés negatív értéktartalma, amit tovább fokoz az, hogy a hozzá nem értés, vagy lustaság, sietség, tehát a morál hiánya miatt rosszul elvégzett munkát a *cigánymunka* szóval bélyegzik meg. Nemcsak emberi viselkedéseket, mintákat ítélnek meg/el a cigány szóval, hanem a tárgyi környezet elemeit is. Ilyen módon, ami kirívóan eltér a belső normáktól, attól a rendtől, amely a nem roma közösség tulajdonságaként és folya-

3 A nyelvhasználati szokások különbségeinek helyi érzékelésére utal, hogy a romákat utánozva ezt mindig gázdámnak ejtik. Főként a szegény romák valóban bizonyos értelemben archaikusabb nyelvet beszélnek, nem kerülük a helyi nyelvjárást, a hangzóközi mássalhangzók megnyújtását. Megeshet azonban az is, hogy ez nem feltétlen etnikai, hanem inkább szociális, illetve az iskoláztatással összefüggő jelenség, amit viszont a helyi közösség etnicizál. Az emancipálódott romák minden esetre a nyelvhasználatukban is igyekeznek eltávolodni ezektől a mintáktól.

matosan újraalkotott mentális termékeként szembenáll a cigányok kaotikus világával, az elnyeri a cigány jelzöt. A rikító öltözködést, az izléstelen lakásberendezést, a lakás tereinek szembeötlő belakását is ezzel a szóval illetik. Azt mondják rá: *cigányos*. A helyi percepcióban a nem romák és a romák közössége tehát nemcsak viselkedési normáiban, a tárgyi világ eltéréseiben különbözik egymástól, hanem, a magyar közösség beszédgyakorlatából kiolvashatóan a világot leíró reprezentációk eltéréseiben, a tárgyakhoz és rendezhez való másféle viszonyulásában is.

A tér és emberi viszonyok két részre tagolása nagyon mélyen ivódott ebbe a helyi kultúrába. Az elválasztást és a sztereotípiák módosíthatatlanságát, a merevséget az is erősíti, hogy néhány közmondásszerű kiszólás ön-maga igazságértékének örökös érvényét hangsúlyozza. Többek közt azt mondják, hogy „*ha arany csillog a homlokán,/ akkor is csak cigány*”. Eszerint megváltozhat a roma körül sok kulturális összetevő, kivetkőzhet szegénységéből, elfogadott ember lehet, de bizonyos jegyek cigányként őrzik meg. Hogy melyek azok a bizonyos jegyek? Érdekes mód ezek nem külső megjelenésre vonatkozó állandók, nem fizikai antropológiai jegyek és nem is a megszokott előítéletek. A romának itt elsősorban a megbízhatatlanság az ismertetőjegye. Olyan közösségben, ahol a becsületesség, a szavahihetőség igen fontos értékek, a megbízhatatlanság válik választóvonalá a magyarok és romák között. A mondást különben „*a cigány a mennyországban is cigány*”-nyal együtt legfőként olyan kontextusban használják, amikor a szóban forgó romának újfent ezt a tulajdonságát (megbízhatatlanságát) kívánják kidomborítani.

Nyilván, ebben a rendszerben van egy lassú változás, aminek az oka, hogy olyan roma családok kerülnek ki a közösségből, amelyek nem felelnek meg a romákról alkotott általános képnek, nem alávetettjei a magyaroknak, tehát megkérdőjelezzik az aszimmetrikus viszonyokon alapuló diszkurzív gyakorlat érvényességét. A magyarok ezt a hangsúlyeltolódást fel is ismerik, így a cigányozó beszédmód érvényességi területe fokozatosan beszűkül, de nem vész el teljesen. A határképzés folyamata változik meg, a cigány közösségen belül is létrejön egy határ, amely elválasztja egymástól a megbízhatatlanokat és a megbízhatóakat. Ám hogy az emancipálódott romákat is még mindig a kibocsátó, sztereotípiákban leírt közösséghez viszonyítják, azt a velük kapcsolatban használt elvárástörő „de” jelzi: cigány, de rendes (becsületes, dolgozó - a magyar mi-csoport értékfogalmai, amik csak a csoport tagjaira vonatkoztathatók). Konfliktusos helyzetben pedig, amikor a finoman kidolgozott és betartott határok új viszonyulásokat váltanak ki, a magyarok átlépik a jó és rossz cigányok között húzott határt, és lecigányozzák

az emancipálódott romákat is, a szó minden negatív értéktöbbletének tudatában, vagy legalábbis a viselkedését utólag ezzel magyarázzák.

Úgy tűnik, hogy a helyi magyar közösségben van egy biztos tudás arról, hogy ki a roma és milyenek a romák. Ezeket a tudásokat még a roma elit sem tudja egyértelműen felülírni. A fókuszcsoportos beszélgetés rendkívül tanulságos volt ebből a szempontból, hisz az elmesélt példák újabb és újabb példákat hívtak elő, amelyekkel a résztvevők bizonyítottak vélték azt, hogy a romák nem tudják levetkőzni azokat az etnikai jegyeket, amelyeket hozzájuk társítanak. A besorolás során nem voltak bizonytalan esetek: még a roma szakértő is, aki segítette összeállítani a listát, egyetértett azzal, hogy a származásukat és a falu tudását tekintve romaként besorolt személyeket romaként kell számba venni a jelen kutatásban is. Ezen az sem sokat változtat, hogy van olyan roma vállalkozó, aki vásárokon székely ruhában árulja a termékeit (és általában a romák is népviseletként a székely ruhát öltik fel). A faluban két olyan vegyes házasságról tudnak, ahol a házastársak a faluban is telepedtek le. Az egyik esetben a nem roma lány nem a faluból származik, szülei költöztek ide pásztorként, a lány férjhez ment az egyik gazdag roma családba. A falubeli magyarokkal nincsenek személyes kapcsolataik. A másik eset: a nyolcvanas években a faluba visszaköltözött egy a faluból származó elvált asszony három fiával és egy lányával. A család a rokonság segítségére szorult, beköltöztek egy nagyon kis házba, a falu társadalmának perifériájához tartoztak. Az egyik fiú roma lányt vett el feleségül, és az egyik roma szegregátumban laknak. A lány viszont egy magyar családba ment férjhez. A magyar család falurészében lakók mesélik, hogy amikor rokonsági események vannak, akkor értelemszerűen a roma lányt feleségül vett sógor is segít, de roma feleségét minden esetben otthon hagyja.

Sem roma, sem magyar beszélgetőtárs nem tudott információt adni azzal kapcsolatosan, hogy a romáknak lett volna saját, különálló kultúrájuk, beszéltek volna valamilyen romani nyelvjárást, vagy viseletük különböztette volna meg őket. Idős magyarok emlékezni vélnek, hogy a romák eredetileg románul beszéltek, de a roma önidentifikációban ennek semmi nyoma. Jelenleg kulturális különállás alapján nem lehet a két etnikumot elválasztani egymástól: viseletük nem különbözteti őket, sok esetben külső megjelenésük sem. Népviseletként ugyanazt a ruhát veszik fel, amit a magyarok, ebben adnak elő a roma gyerekek a magyar gyerekekkel együtt táncokat, jeleket. Ebben a népviseletben konfirmálnak a magyarokkal együtt. A viselet különbsége csak az öregek esetén és ünnepnapokon mutatkozott meg még az 1990-es évek végén: ekkor a faluban lehetett posztóharisnyás magyar öregeket látni, de romákat nem. A magyar népviseletbe való beöltözés

valószínűleg jóval későbbi folyamat, mint a nyelvi asszimiláció vagy a folkloranyag átvétele.

Elmondható, hogy a faluban több olyan roma család is él, amely területileg, az életmód szempontjából, gazdasági értelemben sikeresen integrálódott, emancipálódott. A gazdasági sikereiket a nem romák el is ismerik. A helyi etnikai kategorizációs gyakorlatokban az előítéletes látásmód azonban továbbra is erősen tartja magát.

A telepen élők társadalmi és etnikai kohéziója, illetve belső társadalmi szerkezete

A helyi roma közösség bizonyos esetekben közösség, más esetekben nem: a magyarok vélekedésében a romák konfliktus esetén képesek egységesen mobilizálni magukat. Konkrét helyzetekben azonban ez nem feltétlen mutatkozik meg, és ez mutatja a roma közösség tagolódását: többen beszámoltak arról, hogy konfliktus robbant ki magyar gazdák és szegény romák között. Ezekben a konfliktusokban a romák elitje csak elvi szinten fogta pártját a szegény romáknak. A roma közösség belsőleg nagyon tagolt. Ennek egyik összetevője a helyi munkaerőpiacon, gazdasági térben betöltött szerep, a másik a származás és ezzel együtt a házassági stratégiák.

Elmondható, hogy a falubeli roma elit valójában egy nagyobb nemzetiségbe tartozik, és mindannyian kapcsolódnak egy olyan családhoz, amelyben 11 testvér volt, akik az 1950-es évektől kezdődően kaptak egyre hangsúlyosabb szerepet. A háttérben – a beszámolók szerint – egy meghatározó személyiségű apa állt, aki igyekezett a gyerekeit taníttatni és általában azokra a normákra ránevelni, amelyeket a faluban a magyarok a tisztességesség kategóriájába soroltak. A szocializmus idején ebből a családból termelődött ki a helyi kézműves elit, amely a pozícióit mind a mai napig őrzi. A szocializmus idején adott ponton három szövetkezet is működött a faluban, illetve a kollektív gazdaságnak is volt egy háziipari melléküzemága, tehát viszonylag széles volt az a terület, amely az arra képes romáknak a mobilitási pályákat biztosítani tudta. Érdekes módon a romák elitje és ezen belül még azok a fiatalok is, akik ezt a korszakot jobbra csak elbeszélésekből ismerhetik, pontosan el tudják mondani, hogy kik voltak a vezetői az egyes szövetkezeteknek.

Ennek az elitnek a tagjai egymás között házasodnak, vagy házastársat a falun kívülről, szintén gazdag roma családokból választanak. Az elit tagjaival készített interjúkban rendre feltettem a kérdést, hogy gyerekeiket hozzáadnák-e egy szegény roma család gyerekéhez (konkrét neveket mondtam).

A válaszok a határozott elutasítástól az elfogadóbb reakciókig terjedtek (volt, aki frappánsan a gyereke életkorára hivatkozva elutasította a választ: *most nem vagyok a kérdés hatása alatt*), de egy közös elem volt mindegyik helyzetben: a válasz sosem volt értelemszerűen igen, mindannyian elgondolkodtak a dolgon, vagy annyit jegyeztek meg, hogy igen, hozzáadnák, de azzal a feltétellel, hogy az új család életkörülményeit is ők befolyásolhassák.

Annak egyébként a magyarok is tudatában vannak, hogy a roma közösséget erős belső tagolódás jellemzi, és azt is tudják, hogy ez nem egy új keletű dolog. A tagolódás legalább a szocializmus idejéig visszakövethető: a háziiparba integrálódó romák és a mezőgazdasági munkákra specializálódó romák között már ekkor megvoltak a különbségek. Volt olyan vezető beosztású roma személy, aki arról számolt be, hogy a nyolcvanas években az is rendszeresen megtörtént, hogy havonta 16 000 lejt vitt haza (ez kb. nyolcszorosa az akkori átlagfizetésnek). Ezekhez a romákhoz képest a téeszalkalmazottak messze lemaradtak, és az akkor kialakult társadalmi struktúra kisebb-nagyobb változásokkal mind a mai napig érvényben van. A háziiparban kiemelkedett romák voltak azok, akik a kilencvenes évek elején megragadták a külföldi munka lehetőségét, és ekkor is nagyon szép jövedelmek voltak. A kérdésre, hogy mikor ment a romáknak a legjobban, általában a hetvenes évek végét, nyolcvanas évek elejét mondták, illetve a kilencvenes évek elejét. Szintén ők voltak azok, akik a korondi kereskedőkkel üzleti kapcsolatokat létesítettek, és így gyakorlatilag monopolizálták a helyi kézműves piacot. Jelenleg ezekből a struktúrákból levezethetően három, többé-kevésbé elkülöníthető roma csoport határolódik el a faluban:

1. A roma elit, amely nyersanyagot vásárol, és/vagy helyben önállóan szervezi meg a nyersanyag feldolgozását és eladását. Elődeik vagy ők maguk voltak a szocializmus idején a szövetkezetek vezetői, ezek a családok mentek először Magyarországra dolgozni, ahol egy manufaktúrában dolgoztak. Egyes tagjaik vásárokra is járnak. Értelemszerűen ők a leggazdagabbak, őket tekintik a magyarok és a romák a romák vezetőinek. Az emancipálódásuk életmódjukon, házaikon (ezek egy része a faluban található) is jól látszik. Az utóbbi néhány évben a háziiparban rejlő gazdasági potenciál visszaesése miatt a 40 év körüli házások egy része németországi mezőgazdasági munkára megy nyáron. A roma elit néhány tagjának narratívájában fontos mozzanat a magyar felmenőkre való utalás.

2. Az őket kiszolgáló, nekik bedolgozó romák, akik értenek a kézműves tevékenységhez, de nincs megfelelő tőkájük ahhoz, hogy önállóan dolgozzanak. Alkalmazottak, bedolgozók voltak a szövetkezetekben. Darabszámra fizetve dolgoznak az első rétegnek, vagy helyben vásárolnak kis mennyiségű

nyersanyagot, és a kész terméket a helyi roma elitnek adják el. Ritkán napszámoként is dolgoznak magyar és roma háztartásokban.

3. A nyersanyag-feldolgozás néhány kezdeti, nehéz fizikai munkát igénylő fázisába bekapcsolódni tudó, illetve alkalmi, napszámos munkát vállaló romák. A kezdeti fázis keretében csak a nyersanyag szállítását, előkészítését bízzák rájuk. Ehhez csak minimális szakértelem szükséges, munkájukat az előkészített nyersanyag alapján kilóra fizetik. Emellett napszámoként dolgoznak magyar és roma háztartásokban.

A kategóriák között a gazdasági kapcsolattartás biztosít többé-kevésbé állandó átjárást. A roma elit társadalmi kapcsolatait minimalizálja a másik két kategóriával, de különösen a harmadikkal. A második és a harmadik kategória között nagyobb az átjárás, de jellemző, hogy a második kategória tagjai is előítéletesen viszonyulnak a harmadik kategória tagjaihoz. Az első és a harmadik kategória között már-már akkora a társadalmi távolság, mint a magyarok és általában a szegény romák között. Sajátos kategórián kívülség jellemez egy utóbbi években előretört roma vállalkozót. Pontosan nem lehet tudni, kezdő tőkét, kapcsolatait honnan szerezte. A faluban tudni vélik, hogy a felesége rokonságából még a hetvenes években egyetememet végzett és ma egy román városban gazdasági felsővezetőként dolgozó személy áll a háttérben mind a tőkét, mind a tanácsokat illetően. A vállalkozó erről nem nyilatkozik. A vállalkozó a második kategóriából indult, felesége ráadásul olyan családból származik, amelynek több tagja a harmadik kategóriába sorolható. Legitimitása az első kategóriában kérdéses. Nem tartják vele a kapcsolatot sem gazdasági szinten, sem szimbolikusan, kétes ügyleteire többször utalásokat tettek. A vállalkozó egyike azon ritka romáknak, akik felvállalják a romaságot, és egyfajta etnikai szolidaritásban is gondolkodik, és legalábbis diszkurzív szinten nem tesz különbséget saját kategóriájának tagjai és a legszegényebb romák között. Ezzel együtt úgy tervezi, hogy a gyermekeit Magyarországon fogja taníttatni (testvére és felesége testvére is ott él). A segítségen alapuló rendszert, amelyet ő lefest, a külső szemlélők gyakran egyszerű üzleti stratégiának mondják, és azt állítják, hogy kihasználja a szegényebb romákat és a munkaerejüket, tudásukat valójában ő tőkésíti.

A romák helyi vezetői tehát az első kategóriából kerülnek ki. Ők a tanácsosok, az egyházi képviselőben ők vesznek részt, a vezetőség velük egyeztet. Az egészségügyi mediátor is egy ilyen családból került ki. Elfogadottságuk a faluban viszonylag magasnak mondható, többen állítják magukról, hogy nekik magyar barátaik vannak. A családi ünnepek közös megülésére azonban nincs példa: valóban lehet olyant látni, hogy a koc-

mában magyarok és romák együtt ülnek, esetenként kávéznak, de a családi eseményekre még ezeket a leginkább emancipálódott romákat sem hívják meg. A saját közösségük fele a közvetítés is inkább gazdasági területen, a háziipar vonatkozásában rajzolható körül. Mivel a falubeli roma közösség összességében viszonylag jól integrálódott, sajátos közvetítői funkciókat ellátó személyekre nincs szükség, ezek a személyek nem tudnak tőkét kovácsolni abból, hogy például a nem roma községi vezetés és a romák között közvetítsenek. Presztízsük így egyrésztől egy örökletes szerephelyzetből fakad, másrészt pedig a gazdasági pozíciójukból. Ez addig is elmeget, hogy pénzkölcsönzéssel is foglalkozhatnak. Gazdaságilag mindenképp ők integrálják a roma közösséget, és ők közvetítenek a szegényebb romák és a piacok között. Ugyanakkor az ő soraikból kerültek ki azok a fiatalok, akik a temetőhasználat körül kialakult nézeteltérések idején megkeresték a többségében magyar presbitériumot, hogy megtárgyalják a kérdéses ügyeket.

A romáknál megfigyelhető tehát egy belső tagolódás, ami fentről lefele építkezik: az alsóbb rétegből származó romák sokszor hangoztatják az elitel való rokonságukat. Közös jegyük azonban, hogy egyként elhatárolják magukat a faluban az utóbbi években megjelent vándor romáktól (üveggyűjtőktől, fémmegmunkálóktól stb.). Őket a falubeli magyarok és a romák is sátorosoknak nevezi, és ezt mindkét etnikum következetesen használja. A helyi (házi) romák ugyanolyan elítélően nyilatkoznak a sátorosokról, életvitelükről, viselkedésükről, mint a magyarok a romákéról. Ha tehát magyarok és romák kapcsolatát akarjuk elemezni ebben a faluban, több olyan elválasztó mechanizmust is figyelembe kell vennünk, amelyek meghatározóak a viszonyrendszer alakulásában: elsősorban ott van a helyi magyarok és helyi romák közötti határ; aztán a helyi roma közösségen belüli, néhol alig tapintható határok; a helyi romák és más roma csoportok közti többször felmutatott határ.

A helybéli romák egyik kiemelkedő öndefiníciós területe a háziipar. Ugyan ez nem egyformán integrál mindenkit, de nyelv, viselet és egyéb kulturális elemek hiánya miatt egy viszonylagosan stabil vonatkoztatási pont, ahonnan a helyi roma közösség megragadható, és ahonnan ők maguk körülírják magukat. A roma kifejezés pejoratív tartalma miatt egyre inkább kizorul a helyi, főként hivatalos diskurzusokból, ezt kezdi helyettesíteni a 'kézművesek' kifejezés. Ezzel többé-kevésbé mindenki azonosulni tud, hiszen ráadásul egy olyan gazdasági gyakorlatot jelenít meg, amely kapcsán a helyi közösség egybehangzóan gondolja azt, hogy jelentős szerepe volt a romák emancipációjában.

Következtetések

A falu a romák emancipációját és társadalmi integrációját tekintve kívülről és első pillantásra pozitív példa is lehetne. A helyi rendőr is kiemelte, hogy a megyei értékelések során a falut általában pozitív példaként emelik ki, ahol nincsenek különösebb problémák. Jelentős azoknak a romáknak a száma, akik gazdasági tevékenységeik révén elérték azt, hogy az életmód anyagi oldaláról tekintve azonos szintre kerüljenek a nem romákkal, és ami talán még fontosabb, ők a hangadói a roma közösségnek. A specializáció, amellyel utat törtek maguknak, olyan lehetőségeket biztosított számukra, amelyekkel több generáción keresztül biztosítani tudták a gazdasági prosperitást. Mindeközben azt is érdemes hangsúlyozni, hogy ezek a tevékenységek jelentős mértékben etnicizáltak abban az értelemben, hogy a nem romák erőteljesen romának látják őket, és abban az értelemben is, hogy nem romák nem is foglalkoznak vele. Egy rövid periódustól eltekintve, amikor néhány vállalkozó kedvű magyar családfő a háziiparban is üzleti lehetőséget látott, a kézművesség kizárólag roma tevékenységként épült be a falu munkamegosztási rendszerébe. Jelenleg egy nem roma családnak vannak érdekeltségei a háziiparban, de ebben az esetben a család csak a nyersanyag helyi elosztásában vesz részt, illetve roma alkalmazottakkal dolgoztatja fel azt, és végül értékesíti az árut. Ez felveti annak a lehetőségét, hogyha módosított értelemben is, de a *niche* fogalmával dolgozzunk a jelenségek értelmezésekor.

Az mindenképp látszik, hogy a helyi kontextusban a háziipar mint tevékenység az etnikai munkamegosztás eredői mentén szerveződik. Ennek már az identitás-építésben és az öndefinícióban is meghatározó szerepe van: mint említettem, a romák nagy többsége magát magyarként definiálja, azonban beszédkörnyezetben (például a temető körüli konfliktus vonatkozásában) továbbra is cigányként utal magára. A roma kifejezés azonban még mindig idegen, egy olyan diszkurzív térnek, a bukaresti és egyáltalán a román politikai mezőnek a része, amely a faluban jobbra idegen maradt. A cigány kifejezést használják ugyan, de pejoratív tartalma miatt egyre több kontextusban kerülnek. Így alternatív kifejezésként a 'kézművesek' kezdett elterjedni azokban a beszédhelyzetekben, amikor magukról beszélnek. A 'kézműves' egyszerre semleges etnikailag, és jelöli a beszélőközösségben azokat a mozzanatokat, amelyek alapján mégis be lehet azonosítani valakinek az etnikai hátterét.

Úgy tűnik, a roma elit számára az identitás keresésének van egy sajátos dinamikája, amit korábban már identitásjátéknak neveztem (a játékot itt a

geertzi értelemben mély játékként értelmezem, és arra utalok vele, hogy ennek a játéknak a lokális közösségben, de annak határain túl is, komoly tétjei lehetnek). Ennek az identitásjátéknak a része a magyar identitás felvállalása, de a roma elődök megvalósításainak az inkorporálása és narratív megjelenítése is. Ez különösen erős annak a családnak az esetében, amely a jelenlegi roma elitet adja, és amely a híres, korábban már említett 11 testvértől eredezteti magát. De ugyanennek az identitásjátéknak a része az is, hogy az egyik legeredményesebb személy kézműves vásárokon székely ruhát ölt magára, magát ugyan romának tartja, de a felesége ezt elutasítja.

A roma vállalkozóknak jelenleg az identitás építése, megjelenítése és továbbadása a nagy kihívás, az, hogy milyen tőkét tudnak átadni a gyerekeiknek. Azonban számolniuk kell azzal, hogy a nem roma társadalom sok esetben elutasító ezekkel a törekvésekkel szemben. Nagyon sokszor megfigyelhető a romákkal kapcsolatosan egy megkettőződött beszédmódnak a használata. Hivatalos közegekben azt a beszédmódot használják, amelyről tudják, hogy megfelel a romapolitikák által előírt elváráshorizontoknak. Nem hivatalos közegekben azonban visszatérnek azokhoz a beszédmódokhoz, amelyet szocializációjukból fakadóan a természetes állapotok összetevőjének látnak. Érdekessége ennek a helyzetnek, hogy egy magát többségként megkonstruáló kisebbség még mindig fenntartja magának a jogot, hogy a normákat előírja, és ezt azért teheti meg, mert élvezik az emancipálódott romák támogatását, akiket viszont épp ez a normarendszer láttat még mindig sajátos pozícióban.

Nagy kérdés, amelyet a közösségtanulmány végén mindenképp fel kell tennünk: ha beigazolódnak azok a pesszimista forgatókönyvek, amelyeket az interjúalanyok vázoltak a háziipar konjunktúrájának a közeljövőben történő leáldozásáról, vajon a roma elit képes lesz-e olyan új utakat keresni, amelyek az eddigi gazdasági emancipációt tovább tudják lendíteni vagy legalább a jelenlegi szinten meg tudják tartani. Egyes esetekben már most látszik, hogy a fiatalabb generációk nem képesek azoknak a gazdasági mintáknak a követésére, amelyeket a szülei még követni tudtak. És látható volt, hogy a gazdasági tevékenységeket sem követi az etnikai különbség felszámolása. Így most már az a kérdés, hogy további tőkékre szert tudnak-e tenni: a faluban elérhető erőforrások ugyanis folyamatosan, még ha nem is gyorsan változnak, és ezeknek az elérésében azok a magyarok vannak nagyobb előnyben, akik a helyi hatalmi mezőbe, de a tágabban vett gazdasági és társadalmi térbe is változatosan integrálódnak.